Materiallar to’plami · Conference Proceedings

TIL, TARJIMA VA TA’LIM: GLOBAL KOMMUNIKATSIYA VA RAQAMLI INNOVATSIYALAR DAVRIDA YANGI YONDASHUVLAR

03 October 2026

UDK 81

ZAMONAVIY LINGVISTIKA VA GLOBAL KOMMUNIKATSIYA

NUTQIY AKTLARNING OG‘ZAKI VA YOZMA DISKURSLARDA IFODALANISHI

Rokhatoy Xudayberganovna Abidova*

Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti

✉ r.abidova@bk.ru

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada nutqiy aktlarning og‘zaki va yozma diskurslarda ifodalanish xususiyatlari pragmalingvistik nuqtayi nazardan tahlil qilinadi. Tadqiqotning asosiy maqsadi turli kommunikativ vaziyatlarda so‘zlovchi tomonidan amalga oshiriladigan nutqiy harakatlarning og‘zaki va yozma shakllardagi o‘ziga xos jihatlarini aniqlashdan iborat. Tadqiqotda tavsifiy, qiyosiy, kontekstual va pragmatik tahlil usullaridan foydalanildi. Nutqiy aktlar J. Ostin va J. Syorl tomonidan ishlab chiqilgan lokutiv, illokutiv va perlokutiv jihatlar hamda assertiv, direktiv, komissiv, ekspressiv va deklarativ aktlar tasnifi asosida ko‘rib chiqildi [1; 2]. Tahlil natijalari shuni ko‘rsatdiki, og‘zaki diskursda nutqiy aktlarning mazmuni intonatsiya, urg‘u, pauza, mimika, imo-ishora va kommunikativ vaziyat orqali kuchayadi. Yozma diskursda esa ushbu vositalarning o‘rnini leksik tanlov, sintaktik qurilish, punktuatsiya, grafik vositalar va kontekst egallaydi. Shuningdek, bir xil nutqiy akt og‘zaki va yozma diskursda turlicha pragmatik ta’sirga ega bo‘lishi mumkin. Tadqiqot natijalari nutqiy aktlarni diskursning shakli, konteksti va kommunikativ maqsadi bilan uzviy bog‘liq holda o‘rganish zarurligini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar

nutqiy akt, og‘zaki diskurs, yozma diskurs, pragmatika, illokutiv akt, kommunikativ maqsad

DOI: 10.5281/zenodo.23277714

Kirish

Zamonaviy tilshunoslikda tilning faqat grammatik va semantik xususiyatlarini emas, balki uning real kommunikativ jarayondagi funksional imkoniyatlarini o‘rganishga alohida e’tibor qaratilmoqda. Ayniqsa, pragmalingvistika va diskurs tadqiqotlarida so‘zlovchining muayyan vaziyatda til birliklaridan foydalanish orqali qanday kommunikativ maqsadni amalga oshirishi muhim masalalardan biri hisoblanadi. Shu nuqtayi nazardan, nutqiy aktlar nazariyasi til va nutq o‘rtasidagi munosabatni izohlashda muhim nazariy asoslardan biridir.

Nutqiy akt tushunchasi dastlab ingliz faylasufi J. Ostinning tadqiqotlarida tizimli ravishda ishlab chiqilgan. Olim nutq orqali ma’lum bir harakatni bajarish mumkinligini ta’kidlab, lokutiv, illokutiv va perlokutiv aktlarni farqlagan [1]. Keyinchalik J. Syorl ushbu nazariyani rivojlantirib, nutqiy aktlarni assertiv, direktiv, komissiv, ekspressiv va deklarativ turlarga ajratgan [2].

Nutqiy aktlarning amalga oshirilishi faqat grammatik shakl bilan belgilanmaydi. Uning mazmuni kommunikativ vaziyat, so‘zlovchi va tinglovchi o‘rtasidagi munosabat, ijtimoiy-madaniy omillar hamda diskursning shakliga bog‘liq. Og‘zaki diskursda intonatsiya, ovoz balandligi, pauza, mimika va imo-ishoralar muhim pragmatik vosita bo‘lsa, yozma diskursda ushbu funksiyalar asosan leksik, sintaktik va grafik vositalar yordamida ifodalanadi [3].

Mazkur tadqiqotning maqsadi nutqiy aktlarning og‘zaki va yozma diskurslarda ifodalanish xususiyatlarini qiyosiy-pragmatik jihatdan aniqlash hamda ularning kommunikativ samaradorligini belgilovchi asosiy omillarni tavsiflashdan iborat.

Materiallar va usullar

Tadqiqot materiali sifatida ingliz va o‘zbek tillaridagi og‘zaki muloqot hamda yozma kommunikatsiyaga xos namunaviy nutq birliklari olindi. Tahlil jarayonida kundalik suhbatlar, rasmiy muloqot, murojaatlar, iltimoslar, buyruqlar, takliflar, tabriklar va boshqa kommunikativ birliklarning pragmatik xususiyatlariga e’tibor qaratildi.

Tadqiqotda tavsifiy, qiyosiy, kontekstual va pragmatik tahlil usullaridan foydalanildi. Nutqiy aktlarning kommunikativ maqsadini aniqlashda J. Ostinning nutqiy aktlar nazariyasi [1], J. Syorlning nutqiy aktlar tasnifi [2] hamda zamonaviy pragmatika va diskurs tadqiqotlarida ishlab chiqilgan yondashuvlar asos qilib olindi [3; 4].

Nutqiy aktning umumiy kommunikativ modeli quyidagicha ifodalanishi mumkin:

Nutqiy akt = lokutiv mazmun + illokutiv maqsad + perlokutiv ta’sir (1)

Mazkur modelga ko‘ra, so‘zlovchi muayyan mazmunni ifodalash bilan birga, ma’lum kommunikativ maqsadni ko‘zlaydi va tinglovchiga muayyan ta’sir ko‘rsatadi. Biroq ushbu komponentlarning ifodalanish darajasi diskursning og‘zaki yoki yozma shakliga qarab farqlanadi.

Natijalar va muhokama

Tadqiqot natijalari nutqiy aktlarning og‘zaki va yozma diskurslarda umumiy kommunikativ funksiyani bajarsa-da, ularning ifodalanish mexanizmlari sezilarli darajada farqlanishini ko‘rsatdi.

Og‘zaki diskursda nutqiy aktning pragmatik kuchini belgilashda prosodik vositalar alohida ahamiyatga ega. Masalan, “Siz bu yerga keling” gapining buyruq, iltimos yoki oddiy murojaat sifatida qabul qilinishi intonatsiya, ovoz ohangi va kommunikativ vaziyatga bog‘liq. Shuningdek, yuz ifodasi, qarash, qo‘l harakatlari va boshqa noverbal vositalar nutqiy aktning maqsadini aniqlashtirishi mumkin.

Yozma diskursda esa tinglovchining bevosita mavjud emasligi sababli intonatsiya va boshqa paralingvistik vositalar cheklangan bo‘ladi. Shu sababli yozuvchi kommunikativ maqsadni leksik va grammatik vositalar orqali aniqroq ifodalashga intiladi. Masalan, “Iltimos, hujjatlarni bugun yuboring” jumlasida **iltimos** leksemasi direktiv nutqiy aktning muloyimlik darajasini belgilaydi. “Hujjatlarni bugun yuboring!” shaklida esa buyruqning illokutiv kuchi kuchayadi.

Nutqiy aktlarning diskurs shakliga ko‘ra asosiy farqlari quyidagi jadvalda ko‘rsatilishi mumkin:

Ko‘rsatkich	Og‘zaki diskurs	Yozma diskurs
Asosiy vositalar	Intonatsiya, pauza, urg‘u	Leksik va grammatik vositalar
Noverbal omillar	Mimika, imo-ishora, qarash	Deyarli mavjud emas
Kontekst	Vaziyat bilan bevosita bog‘liq	Matn va keng kontekstga bog‘liq
Reaksiya	Tezkor, bevosita	Ko‘pincha kechikkan
Pragmatik aniqlik	Ohang va vaziyat bilan kuchayadi	So‘z va sintaktik qurilish bilan ta’minlanadi

1-jadval. Nutqiy aktlarning og‘zaki va yozma diskursdagi asosiy farqlari

Og‘zaki diskursning muhim xususiyatlaridan biri — kommunikativ jarayonning dinamikligi. So‘zlovchi tinglovchining reaksiyasini kuzatib, o‘z nutqini darhol o‘zgartirishi mumkin. Yozma diskursda esa bunday bevosita qayta aloqa mavjud emas. Natijada yozuvchi kommunikativ maqsadni oldindan rejalashtiradi va uni aniqroq shakllantirishga harakat qiladi.

Nutqiy aktlarning turli shakllarda namoyon bo‘lishida kontekst ham muhim o‘rin tutadi. Masalan, “Deraza ochiq” gapining literal mazmuni holatni bildiruvchi assertiv akt sifatida namoyon bo‘lishi mumkin. Biroq muayyan vaziyatda ushbu gap “Derazani yoping” yoki “Derazani yopib qo‘ying” mazmunidagi bilvosita direktiv akt sifatida ham talqin qilinishi mumkin. Demak, nutqiy aktning haqiqiy pragmatik mazmuni faqat grammatik shakl orqali emas, balki kontekst asosida aniqlanadi [4; 5].

Bilvosita nutqiy aktlar, ayniqsa, muloyimlik strategiyalarida muhim ahamiyatga ega. Masalan, “Could you open the window?” shaklan savol bo‘lsa-da, kommunikativ jihatdan iltimosni ifodalaydi. O‘zbek tilida “Derazani ochib yubora olasizmi?” yoki “Derazani ochib qo‘ysangiz” kabi shakllar ham bevosita buyruqdan ko‘ra yumshoqroq direktiv aktni hosil qiladi. Bunday birliklarning pragmatik talqini ijtimoiy munosabat, masofa va vaziyatga bog‘liq [5].

Shunday qilib, og‘zaki diskursda nutqiy aktning ta’sirchanligi prosodik va noverbal vositalar bilan kuchaysa, yozma diskursda uning pragmatik mazmuni leksik, sintaktik, grafik va kontekstual vositalar orqali yuzaga chiqadi. Har ikki shaklda ham kommunikativ maqsad, adresat omili va vaziyat nutqiy aktning muvaffaqiyatli amalga oshishida muhim rol o‘ynaydi.

Xulosa

Tadqiqot natijalari nutqiy aktlar tilning kommunikativ imkoniyatlarini namoyon etuvchi muhim pragmatik birlik ekanligini ko‘rsatdi. Og‘zaki va yozma diskurslarda nutqiy aktlarning umumiy kommunikativ maqsadi saqlanib qolsa-da, ularning ifodalanish vositalari va pragmatik ta’sir mexanizmlari bir-biridan farq qiladi.

Og‘zaki diskursda intonatsiya, pauza, urg‘u, mimika, imo-ishora va boshqa paralingvistik vositalar nutqiy aktning illokutiv kuchini aniqlash va kuchaytirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Yozma diskursda esa mazkur funksiyalar leksik tanlov, sintaktik tuzilish, punktuatsiya, grafik vositalar va kontekst orqali amalga oshiriladi.

Shuningdek, tadqiqot bilvosita nutqiy aktlarning har ikki diskurs turida ham muhim kommunikativ strategiya sifatida qo‘llanishini ko‘rsatdi. Ayniqsa, iltimos, maslahat, taklif va muloyim murojaatlarni ifodalashda bilvosita shakllar so‘zlovchining ijtimoiy munosabatlarni hisobga olgan holda kommunikativ maqsadiga erishishiga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

[1] Austin J.L. How to Do Things with Words. -Oxford: Clarendon Press, 1962. -166 p.

[2] Searle J.R. Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language. -Cambridge: Cambridge University Press, 1969. - 203 p.

[3] Yule G. Pragmatics. - Oxford: Oxford University Press, 1996. - 138 p.

[4] Levinson S.C. Pragmatics. — Cambridge: Cambridge University Press, 1983. - 420 p.

[5] Brown P., Levinson S.C. Politeness: Some Universals in Language Usage. - Cambridge: Cambridge University Press, 1987. - 345 p.